

ПОЛІЩУК Володимир – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та компаративістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бульвар Тараса Шевченка, 81, Черкаси, 18031, Україна (kafliit@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9090-8324>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2022.50.17>

Бібліографічний опис статті: Поліщук, В. (2022). Тарас Шевченко і татарка Забаржада: творчі інтерпретації взаємин (за творами літературної шевченкіани). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія», 50*, 125–134. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2022.50.17>

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ТАТАРКА ЗАБАРЖАДА: ТВОРЧІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВЗАЄМИН (ЗА ТВОРАМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ ШЕВЧЕНКІАНИ)

Анотація. Стаття є частиною системного дослідницького проєкту «Інтимно-любовні дискурси в українській літературній шевченкіани». Така проблематика досі ще не ставала предметом студіювання саме в різножанрових творах про Тараса Шевченка. У низці шевченкознавчих праць констатовано, що вказана тема протягом понад століття «приносилася в жертву» задля ширшого показу соціального буття українського генія, а це своєю чергою призводило до певного збіднення і спрощення його образу взагалі, а в життєписних творах зокрема. У розвідці відзначено особливості взаємин Шевченка з жінками в період його заслання і солдатчини. Зокрема звернута увага на те, що письменники, які інтерпретували історії взаємин поета-художника з жінками Сходу, обов'язково враховували й показували впливи місцевих етнічних правил і традицій. Зауважено, що історія стосунків поета з татарською дівчиною Забаржадою, про яку збереглися вкрай скупі документально-спогадові відомості, її інтерпретації у творах шевченківської біографіки мають низку характерних рис, властивих для цього жанроутворення. Особливо наголошено на значній митецькій ролі художніх домислів і вимислів при творенні взаємин Шевченка і Забаржади, вказано на різні рівні художнього їх утілення в різних творах. Простежено певну еволюцію трактування аналізованої історії в епічних творах 1960-х і 1990-2010-х років, в умовах творчої несвободи і свободи. Детальніше проаналізовано художнє втілення історії Шевченка й Забаржади в романах «Тарасові шляхи» О. Іваненко, «І темні ночі... І ласки дівочи» А. Цвід, у драматичній повісті «Сердитий Бог» М. Братана, а також – задля міжлітературного зіставлення – в романі «Акин Терезі» росіянина Б. Вадецького. У студії вміщено інформацію про структурні риси художньо-біографічних текстів – родо-жанрові, хронологічні, явища документальності.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Забаржада, заслання, шевченкіана, домисел, вимисел, інтимно-любовний дискурс.

POLISHCHUK Volodymyr – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Ukrainian Literature and Comparative Studies, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, 81 Taras Shevchenko Boulevard, Cherkasy, 18031, Ukraine (kafliit@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9090-8324>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2022.50.17>

Bibliographic description of the article: Polishchuk, V. (2022). Taras Shevchenko i tatarica Zabarzhada: tvorchi interpretatsii vzaiemyn (za tvoramy literaturnoi shevchenkiany) [Taras Shevchenko and Tatar Zabarzhada: creative interpretations of relationships (based on the works of literary Shevchenko studies)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filolohiia» – Problems of Humanities. “Philology” Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 50*, 125–134. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2022.50.17> [in Ukrainian].

**TARAS SHEVCHENKO AND TATAR ZABARZHADA:
CREATIVE INTERPRETATIONS OF RELATIONSHIPS
(BY THE WORKS LITERARY SHEVCHENKO STUDIES)**

Summary. The article is part of a systematic research project “Intimate and love discourses in the Ukrainian literary Shevchenko studies”; these issues have not yet been the study subject of works about Taras Shevchenko in various genres. A number of Shevchenko studies works state that this topic has been “sacrificed” for more than a century to show the social life of the Ukrainian genius, and this in turn led to a certain impoverishment and simplification of his image in general, and in biographical works in particular. The study notes the peculiarities of Shevchenko’s relationship with women during his exile and military service. It is noted that the history of the poet’s relationship with the Tatar girl Zabarzhada, about who extremely sparse documentary and memorable information has been preserved, its interpretations in the works of Shevchenko’s biography have a number of characteristic features inherent in this genre formation.

The study particularly emphasizes the significant art role of artistic conjectures and fictions in the creation of the relationship between Shevchenko and Zabarzhada, and points to different levels of their artistic embodiment in different works. A certain evolution of the interpretation of the analyzed history in the epic works of the 1960s and 1990-2010, under the condition of lack of creative non-freedom and liberty, is traced.

The artistic embodiment of the history of Shevchenko and Zabarzhada in the novels of “Taras’s Ways” by O. Ivanenko, “And Dark Nights... And Maiden’s Caress” by A. Tsvyd, in the dramatic story of “Angry God” by M. Bratan, and also for literary comparison, in the novel of “Akin Theresa” by Russian B. Vadetsky, are analyzed in more detail. The study contains information about the structural features of artistic and biographical texts – generic genre, chronotope, documentary phenomena.

Key words: Taras Shevchenko, Zabarzhada, exile, Shevchenko studies, conjecture, fiction, intimate and love discourse.

Постановка проблеми. Літературна шевченкіана, різножанрова та різнопроблемна, вже тривалий час є важливим складником не тільки біографіки, а й усього українського письменства. Те ж саме можемо сказати і про наукове шевченкознавство в контексті всього національного літературознавства. Писемна шевченкіана перманентно поповнюється новими творами, яких, за приблизними підрахунками, уже близько десяти тисяч.

Царина літературної шевченкіани не обійдена увагою дослідників, але в ній досі лишаються окремі проблемно-тематичні сегменти, які з різних причин критика оминала чи майже оминала своєю увагою. Один із таких сегментів – інтимно-любовна тематика в шевченківській біографіці, така собі «апокрифічна» тематика, творча й дослідницька увага до якої не захочувалась. «Біографи поета, – мовлено в Шевченківській енциклопедії, – зазвичай оминали епізоди особистого життя Шевченка, надаючи безумовну перевагу його суспільному образу» (ШЕ, 2021, с. 622). Між тим інтимна компонента становила важливу частину буття Шевченка. Осмисленню цієї проблемно-тематичної сфери, зокрема в частині Шевченкових вза-

ємин із татаркою Забаржадою, і присвячена студія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вище мовлено про тривалу в часі неувагу дослідників до питань особистого життя Шевченка та його інтерпретацій у творах шевченкіани. Не одне десятиліття чи не єдиним серйозним джерелом з теми була монографія М. Шагінян і розділ «Любов» у ній. Тільки в роки незалежності, за умов творчої свободи, з’явилися дослідження відповідної спрямованості, зокрема есей С. Реп’яха «Марево (Т. Г. Шевченко і жінки)», праці Ю. Ковтуна «Кохані жінки Шевченка», М. Козака «Дано любить, терпіть, страждать...», стаття Н. Наумової та С. Реп’яха «Жінки в житті Тараса Шевченка», низка газетних і журнальних публікацій. Практично всі вони «базувалися» на окремих творах Шевченка, його «Журналі», а також на спогадах сучасників. Лише Ю. Ковтун у своїй праці частково покликався на окремі твори літературної шевченкіани. Публікації ж у журналах і газетах часто майже повторювали одне і те ж, мали суто популяризаторський характер, інколи з претензіями на «сенсаційність».

Системне дослідження інтимно-любовних дискурсів уже саме собою має наукову

новину, таку ж саму **новизну й актуальність** має аналіз означеної проблематики в літературній шевченкіані як об'єкті студіювання. **Мета і завдання** цієї конкретної статті – дослідження творчих інтерпретацій історії взаємин Шевченка з дівчиною-татаркою Забаржадою, реалізації в них жанрових рис художньо-документальної біографіки.

Виклад матеріалу. Дев'ять років особистої волі, які так яскраво означилися у творчому та приватно-інтимному житті Тараса Шевченка, обірвалися жандармським арештом за його зв'язки з братчиками з наступною десятилітньою солдатчиною та «суворою заборонаю писати й малювати». Тривала солдатська неволя в далеких і чужих краях, тамтешній клімат і хвороби помітно знесли на поета фізично, підірвали здоров'я, хоч у сенсі духовному, світоглядному він лишився таким же свободо- й людинолюбним, умудреним непростими обставинами життя. Шевченкові роки заслання були зовсім небезплідними в літературному та малярському вимірах, збагаченими в темах, образах, картинах, сюжетах. Природно, і в цих літах доля, хоч і дуже скупко, дарувала Тарасові Григоровичу зустрічі з жінками, історії закоханості та мрій про щасливе сімейне життя. До речі, арешт Шевченка 1847 року відбувся в той момент, коли він прямував на весілля до свого приятеля Миколи Костомарова, весілля, яке так тоді й не відбулося через арешт нареченого.

Життєвий і творчий шлях Шевченка цих років достатньо ґрунтовно досліджений шевченкознавцями й достатньо широко та різногранно описаний у белетризованій есеїстиці чи в художньо-біографічних творах різних родів, видів і жанрів, зокрема й у відповідній романістиці. У цьому зв'язку варто назвати романи й повісті (без додаткових жанроозначувань) «Петербурзька осінь» О. Ільченка, «В степу безкраїм за Уралом» З. Тулуб, «За морями, за горами» А. Костенка, «При лихій годині» М. Будника, твори російських і казахських авторів «Акин Терезі» та «Повнозвучність» Б. Вадецького, «Тарас на Аралі» У. Бекбаулова, «Любов і гнів» Ф. Кравченка, низку есеїстичних творів Л. Большакова («Літа невольничі», «Шляхами великої долі» та ін.), ряд поетичних і драматичних творів. Природно, відповідні етапи Шевченкового

життя виписані в романах «про все життя» поета – «Тарасові шляхи» О. Іваненко, «Українські ночі...» Є. Єнджеєвича, «Тарас Шевченко» Б. Чайковського, в низці інших творів.

Звичайно, у цій розвідці ми зосередимося передовсім на творах, де досліджувана проблематика знайшла відповідні вияви. Ідеться про діалогію Вас. Шевчука, відповідні частини трилогії А. Цвід, «Зоре моя вечірня, або Пророк і Марія» Г. Тарасюк, «Тарас Шевченко: сто днів кохання» В. Чемериса, «Тарас. Повернення» О. Денисенка, окремих драматичних, ліро-епічних і ліричних творах.

Олександр Кониський у своїй «хроніці» життя Тараса Шевченка-Грушівського, яка, повторимося, стала ключовою фактологічною основою для численних белетризацій Шевченкового буття, в т. ч. й цікавими нам тут авторами, намалював вельми похмурий «хронотоп», у якому мав перебувати волелюбний поет: «Безлюдний, безводний, голий степ; у степу казарма, в казармі бруд, нечисть, сморід, фізична робота в форті, калавурня і інша служба жовніра, щоденна муштра, щогодинний догляд; знуцання і глузування Поташова; брак товариства, заборона писати і малювати; повна недостача книжок; повний брак листування, безсонні ночі, солдатська їжа (просто голодування) і, нарешті, – недуг!...» (Кониський, 2014, с. 331). Утім, дистанційні й безпосередні клопотання численних Шевченкових друзів і знайомих, столичних і нестоличних, їхня періодична допомога, в т. ч. і фінансово-матеріальна, певна відомість поета-художника принаймні серед інтелігентських кіл, зокрема й демократично налаштованих військових, як видно з численних біографій та інших джерел, певною мірою полегшували Тарасові Григоровичу вагу солдатчини. Вочевидь давалася взнаки й вітаїстична сила його натури. Тож всі несприятливі обставини, про які нотувала, зокрема, М. Шагінян, «не вплинули на ставлення Шевченка до жінки, на його пошуки «подружжя»...» (Шагінян, 1946, с. 187). Інша річ, що ті ж виписані обставини Шевченкового засланного буття зовсім не були сприятливими до шукання ним «подружжя» чи загалом якихось взаємин із жінками. Значно гостріше відчувався й переживався поетом стан самотності, який посилював спогадову ностальгію та загострене

бажання подолати самотність через бажане майбутнє створення сім'ї.

Різні документальні джерела свідчать, хоч переважно доволі скупо, що й у ті важкі невольничі роки доля дарувала поетові-художнику різнословні промінчики світла, тепла, надії, зокрема через нечасті взаємини з представницями прекрасної статі. Оскільки ж відомості були, як мовлено, скупі, то автори художніх і художньо-документальних творів різних жанрів доволі охоче і переважно не без мистецьких успіхів вдавалися до вимислово-домислових операцій, творили уявні картини Шевченкового буття, його відповідних сторінок...

Про інтимні Шевченкові історії на засланні відомо небагато, зокрема зі спогадів Тарасових сучасників. Саме таким чином дійшла до нас дуже стисла інформація про дівчину, ім'я якої винесене в заголовок. Шевченків щирий приятель Федір Лазаревський у нарисі «Т. Г. Шевченко в Оренбурзі» писав, що офіцери тамтешнього гарнізону інколи влаштували вечірки, а також «зрідка влаштовувалися вечори з драмами, причому незмінною Тарасовою подругою була незвичайної краси татарка Забаржада» (Спогади..., 1982, с. 180). Інших відомостей про цю дівчину та взаємини Шевченка з нею не збережено, крім припущень щодо окремих поетових творів, зокрема вірша «І станом гнучим, і красою...», що його нібито було написано під враженнями від красуні татарки (див.: Шевченко, 1987, с. 650). Така ж практично інформація вміщена і в академічній біографії Тараса Шевченка (див.: Т. Г. Шевченко. Біографія, 1984, с. 243-244; 252). Зокрема в ній зауважено, що «У вірші «І станом гнучим, і красою...» варійовано «жіночу тему», яка наскрізно проходить через усю творчість Шевченка. Зміст поезії дає підстави думати, що йдеться у ній про реальну особу – згадану раніше татарку Забаржаду». Аж надто негусто, як бачимо. Можливо, через брак ширших відомостей немало Шевченкових біографів зовсім оминали таку поетову пригоду, інші ж майже «один в один» дублювали зазначену вище інформацію про Тараса й Забаржаду. Інша річ – письменники-біографи, зокрема ті з них, хто запрагнув відтворити й цю загадкову сторінку Шевченкового особистого життя. Задля відтворення цієї поетової

любовної пригоди їм довелося вдаватися до різних домислених реконструкцій, що їх ми і розглянемо нижче.

У багатьох дослідженнях про перші роки заслання Шевченка, навіть про раніший «казематний» його час, зауважено на з'яві з-під його пера «цілого вінка», як пише М. Шагінян, ліричних віршів, навіяних давнішими й недавніми життєвими подіями, зокрема – інтимно-любовними взаєминами з жінками. Ті поезії постали різким контрастом до суворих реалій солдатчини. Саме на ті перші роки заслання, а власне – на оренбурзьку зиму 1849-1850 року, і припадає знайомство Шевченка з Забаржадою. «Повернувшись із аральської експедиції, – пише М. Шагінян, – Шевченко провів зиму в Оренбурзі, і Ф. Лазаревський розповідає у своїх спогадах, що на холостих вечірках із поетом бувала «незмінна подруга Тараса – татарка Забаржада...» (Шагінян, 1946, с. 187–188). Далі письменниця цю тему не продовжує.

У власне художній шевченкіані, певно, найраніше відтворили уявну історію взаємин українського поета і дівчини-татарки, до того ж майже в один час, на початку 1960-х, Оксана Іваненко в «Тарасових шляхах» і росіянин Борис Вадецький у романі «Акин Терезі», який дещо пізніше став частиною більшого роману цього ж письменника – «Повнозвучність». Обоє названих прозаїків, природно, вдалися до конструювання цієї історії через художні домисли. Та якщо О. Іваненко коротко виповіла свою версію стосунків Шевченка й Забаржади, то Б. Вадецький зробив це значно ширше і в часі, і в просторі. Із цитованих нижче фрагментів згаданих романів доволі добре видно семантику й міру домислів, їх збіжності чи розбіжності, що теж засвідчує домисловість різних сюжетних моментів.

У романі О. Іваненко нібито розмірковує Шевченко: «... Власне гніздо... Він ні з ким про нього не мріяв, тільки давно, ген-ген давно з ясноокою Оксаночкою в далекому сні дитинства. Кілька разів друзі бачили його з тоненькою, молоденькою дівчиною, чи татаркою, чи то казашкою. Якось навіть привів її на вечірку. Звідки вона взялась? Хто вона? Вона дивилася на Тараса обожнюючими довгими очима і краси була надзвичайної, наче саме про неї розповідали в одну з тисячі і однієї ночі.

Трималась дівчина несміло. Ні, вона не могла бути з тих гулящих, пропавших дівчат, з якими розважались і солдати, і офіцери, і вольні паничі. Тарас ставився до неї шанобливо, дивився спокійно і лагідно, як на дитину, і коли почали вже потім без неї підсміюватись – що от є й молодші, а вона обрала лисуватого, вусатого, значить, справжня любов – Тарас так глянув, що смішки враз припинились... Тільки вона сама не по-дитячому палко і ревниво не відводила очей з Тараса, особливо коли той співав чи читав вірші, хоча ані слівця в них не розуміла» [Іваненко, 1982, с. 536]. Письменниця пише про Забаржаду як сироту, котра жила «у дядька в приймах і танцювала в чайхані». Достатньо оригінально творить О. Іванченко і портрет дівчини – в танці: «... раптом встала і пішла в танок. Східний, повільний, в якому танцювали тонкі пальці, наче віяла, в такт опускались і піднімались чорні густі вії, і чорнокоса голівка дивними змійними рухами рухалась на білій тонкій шії. В усьому танку була якась таємнича східна розповідь. Усе було незвичне – і одяг, і очі, і рухи, і все чарувало (Іваненко, 1982, с. 537).

У Б. Вадецького «біографія» дівчини, яка тут названа не Забаржадою, а Забарджею, інакша. Вона й тут постає сиротою, але живе з подругою-полькою Терезою та іншими подругами, слугує в губернаторському домі – мие посуд на кухні. У Терези, за сюжетом, Тарас знаходив відпочинок, тут і познайомився з «татаркою Забарджой, пересмешницею і лукавицею, очень любившей Терезу. ... Но и сама Забарджа занимала его какой-то смесью строгости и ребячества, пытливости и наивного скородумия. Казалось, у этой семнадцатилетней девушки ломался характер, как ломается в эту пору голос у юноши, и не было еще ничего установившегося. Но в то же время и раньше всего уже выступало в ней своеволие... Она была плотной, угловатой, с твердым лбом, с резкими чертами лица, которые смягчались ее насмешливой и доброй улыбкой. Иссиня-черные косы ее отливали, как вороново крыло» (Вадецький, 1961, с. 162).

Щодо «біографії» татарки, то Зінаїда Тулуб у романі «В степу безкраїм за Уралом» домислює її ще інакше: «А це майстериця її, Забаржада-татарка. Вдова. Торік помер від холери її чоловік. З Криму вона, а він був

казанський. Обібрали бідолаху чоловікові родичі. Тереза Робертівна, можна сказати, на вулиці її підбрала голодну. Тепер вона в Терези вишивальниця» (Тулуб, 1984, с. 431).

Із портерних штрихів, із поведінкової лінії Шевченкова симпатія в романі російського письменника постає рішучою, діяльнішою, часом – непередбачуванішою, ніж у романі О. Іванченко. Цілком очевидно, що така концепція образу Забарджі була потрібна Б. Вадецькому для ширшого розгортання історії її взаємин із Шевченком. Свій відносно стислий сюжетний епізод про поета й дівчину-татарку О. Іваненко завершує промовистою фразою: «А для Тараса була вона (Забаржада – В. П.), як маленька красуня пташка – пролетіла, цвірінкнувши, – і край» (Іваненко, 1982, с. 537). Цитоване можна потрактувати й так, що Шевченко не мав якихось романтичних почуттів до цієї дівчини, принаймні не був у стані закоханості. Натомість юна татарка і тут, і в романі Б. Вадецького постає саме такою – закоханою в Шевченка, хоч обоє прозаїків майже не мотивують причин такого її стану. Хіба що О. Іваненко пише про захоплення Забаржиди від читаних Шевченком поем про жіночу й сирітську долю... «Може, тому й дивилась Забаржада такими закоханими очима, що цей вусатий урус-акин поставився з шанобою до її краси, до її дівочої долі» (Іваненко, 1982, с. 537).

Посутньо інакші колізії цікавої нам історії в романі Б. Вадецького. Прозаїк творить хоч і розірвану в часі, але розлогу лінію взаємин Тараса й Забарджі, творить діалоги й картини, достатньо промовисті і психологічно точні монологи Шевченка, різносміслові епізоди з участю обох. Забарджа з виписаних картини і діалогів постає дівчиною вдумливою і прагматичною, такою, що сама уявно та в міру власних розумінь влаштовує своє й Тарасове можливе спільне майбуття, висловлює готовність жити поблизу нього й чекати кінця заслання... («...и ее дело следовать за ним с той неприятельной, хлопотливой радостью, с мечтой о своем доме... и с готовностью скрасит его ссылку» (Вадецький, 1961, с. 224).

Так само точно й тонко в сенсі психології творить Б. Вадецький позицію Шевченка в такій житейській ситуації: «Он наклонил голову и в раздумье закрыл глаза; между

пальцями просочились слези. Он плакал и не сумел бы объяснить ей причину своих слез. Как растолкуешь, что, тронутый ею, он все же бесконечно далек от нее; роднит его с ней такое же давнее ожидание собственной семьи, собственного дома, подобно тому, как костер в степи роднит двух одиноких путников, сближая их ощущением безмерного жизненного пространства и потребностью чувствовать себя сильным. А в остальном он будет всегда снисходителен к ней, добр и даже ласково-шутлив верный выношенному им в сердце иному женскому образу и верный искусству. А главное – как передашь свое совсем иное, чем у нее, ощущение времени?» (Вадецький, 1961, с. 224). Власне, маємо глибокий і мистецьки вартісний розмисел про можливі, хай і всуціль домислені, взаємини Шевченка з одною із жінок, що трапилась на його життєвій дорозі. Назагал ця історія в романі витворена як очевидна драма двох неординарних, щирих у своїх почуттях, але надто різних за життєвими устремліннями людей, і в сенсі мистецькому вона виписана майстерно.

У дусі часу Б. Вадецький не творить у романі любовних картин між двома взаємно-прихильними людьми, вони хіба інколи проступають із тексту чи підтексту («Губы ее пахли дымом и степными травами, глаза померкли...») або ж із точного опису емоційних реакцій героїв, як-от, скажімо, в епізоді їхнього остаточного розставання: «Забарджа уехала, шумно погоняя лошадей, чтобы не выдать своего горя, не разрыдаться, а Шевченко, отбив караул, долго сидел у разложенного ею костра, в котором дотлевали угли» (Вадецький, 1961, с. 227). Остання цитована фраза постає дуже виразною метафорою драми: підневільний митець, розпалене дівчиною багаття (думок? емоцій? почуттів?), вуглики, які дотлівають...

Тримаючи в полі зору якщо не всі, то принаймні більшість епічних творів, де виписано історію Шевченка й Забаржиди, можемо казати, що саме в романі Б. Вадецького вона постає найцікавішою і щодо моделювання домислених сюжетних колізій, і таких же домислено окреслених образів героїв, і в сенсі художності. У романах Зінаїди Тулуб, Єжи Єнджеєвича, діалогії Василя Шевчука натрапляємо хіба на короткі побіжні згадки імені Забаржиди.

Доволі широко про взаємини Шевченка з таємничою дівчиною-татаркою йдеться в трилогії Антонії Цвід, зокрема в другій книзі «І темні ночі, і ласки дівочі...». Зовсім не виключено, що письменниця, моделюючи свою картину стосунків Тараса й Забаржиди, читала перед тим цитований вище роман «Акин Терезі» Б. Вадецького, бо принаймні кілька «типологічних збіжностей» між цими творами тут маємо. Скажімо, є тут образ польки Терези (тут – Терези Робертівни), але не подруги Забаржиди, а господині-швачки, в якій вона татарка вчиться майстерності шиття. І в цьому романі Забаржида пропонує Шевченкові втекти до Персії... А фінальні рядки цієї історії дуже суголосні з цитованою вище метафорою з роману Б. Вадецького: «Шевченко сидить в степу біля дотліваючої ватри, розгортає палицею жарини й дивиться вслід даленіючій бричці... Сльози котяться йому з віч» (Цвід, 2017, с. 231). Такі кілька схожих «опорних точок» історії, але самі взаємини Тараса й Забаржиди в романі А. Цвід виписані інакше, зокрема в частині емоцій і закоханості.

Не деталізуємо вже означені вище особливості організації тексту в трилогії, далеко не в усьому художньо довершені, зокрема й у сенсі психологічної повноти характерів героїв, більше зосередимось на сюжетних колізіях цікавої нам історії. Із самого початку Забаржиду в романі показано дівчиною енергійною, сміливою, «рівною серед рівних» у колі Шевченка, Федора Лазаревського, Бутаківа, інших офіцерів. Як і в інших романах, вона одразу закохується в Шевченка, та і йому впадає в око. А. Цвід творить картину їхнього першого знайомства цілком у своєму «озовнішеному» візуалізаційному стилі:

«У дверях постає чарівна смаглявка з подушечкою в руках.

... Шевченко, побачивши вродливу дівчину, ніби втратив дар мови. Він остовпіло стоїть, не відводячи погляду від красуні, поки Тереза Робертівна знімає з нього мірку.

Нарешті, оговтавшись, Шевченко запитує:

– А хто ця чарівна дівчина?

– Це моя помічниця, – привітно відповідає кравчиня, – сирота з Криму. Я взяла її за вишивальницю. Забаржида, відчуваючи на

собі небайдужий погляд Шевченка, зашарілася...» (Цвід, 2017, с. 196–197). Далі Шевченко пропонує написати портрет дівчини, виявляє до неї особливу прихильність, як і вона до нього. За сюжетом роману, стосунки між поетом і Забаржадою тривали на один рік, їх поєднало почуття кохання, витворене в трилогії так само «озовнішнено», як і інші картини («Раптом поет ловить на собі закоханий погляд Забаржади, усміхається до неї: – Чи зустрінеться мені коли така жінка, щоб стала мені за вірну дружину?... Тарас підходить до Забаржади: – Щось душно мені стало! Може, красуне, пройдемося – позбираємо зорі, що падають опівночі для закоханих... Дівчина, усміхаючись, іде за Шевченком» (Цвід, 2017, с. 204).

Письменниця творить епізоди, коли Забаржада попереджає Шевченка про арешт, закликає тікати («... Тікай!.. Я знайду тебе скрізь, і... ми втечемо до Персії. Я кохаю тебе!» (Цвід, 2017, с. 214), пізніше приїздить до нього в Орську фортецю... Романний Тарас теж закоханий у Забаржаду, під час побачення декламує присвячений їй вірш «І станом гнучим, і красою...», обоє вони показані героями кількох любовних сцен, зокрема і з еротичним відтінком.

«Забаржада палко цілує коханого, і сльози градом котяться по її вродливому личку, яке у відблиску ватри видається ще чарівнішим...

– Як я тебе кохаю, Тарасику мій любий, ти був мені такою розрадою і опорою! А тепер, як тебе заженуть на той пустельний Мангитшак, то я вже ніколи не побачу...

– Не засмучуйся, моя ясочко, якось воно буде, – заспокоює Тарас свою милу» [Цвід, 2017, с. 229];

«...Забаржада підводить заплакані очі, відтак втирається хустинкою. Шевченко цілує її, обнюхує.

– Красуне моя, ти пахнеш димом і степовими травами... Уявити не можеш, скільки ночей навиліт я думав про тебе, згадував, як ми рахували зорі, що падали нам в обійми, і наші перші поцілунки...

– Тарасику, може сховаємось у нашу хижку – погірсіємось на овечих шкурах?..

... Вони ховаються в затишок. Тарас шепоче на вухо коханій:

– Я читатиму тобі свої вірші до самого ранку! Твої губи пахнуть степом, – ледь чутно проказує Тарас (ще одна ремінісценція з Б. Вадецького... – В. П.) і ховає її від усього світу у своїх гарячих обіймах...

П'ять днів і ночей у безкрайому степу перекинута бричка слугувала колискою кохання для двох поранилих сердець...» [Цвід, 2017, с. 230–231].

А далі було Тарасове сидіння біля дотлілої ватри й розгрібання-пошук жаринок...

Виписана Антонією Цвід версія історії, звісно, домислена, має право на літературне життя, але, по-перше, справляє враження вторинності (після версії Б. Вадецького), хоч і віддалено; а по-друге, є достатньо вразливою в сенсі художнього її втілення. У романі витворено, власне, контури персонажів, внутрішній світ яких, емоції, переживання тощо цілком із авторської волі, а не від бажаного психологічного «саморозвитку».

Історія цього любовного захоплення Шевченка знайшла відображення і в українському ліро-епосі. Та якщо в розділі поеми І. Драча «Смерть Шевченка» образ Забаржади тільки ніби вилунив монологом-голосом Оксани Коваленко, котра «... в заслання крила розкрилила/ В Забаржаді, смуглій і тонкій», то в драматичній повісті (а за логічнішим жанровизначенням – у драматичній поемі!) «Сердитий Бог» (1996) Миколи Братана подія знайшла доволі широке й оригінальне втілення.

Витворені в драматичній повісті-поемі колізії відбуваються «на перехресті 1849 і 1850 років». Крім Шевченка й Забаржади, тут діють переважно історичні персонажі з відомого тодішнього оренбурзького оточення поета-художника – Бутаков, Ф. Лазаревський, Бр. Залеський, Герн і його дружина, генерал-губернатор Обручов, Ісаєв та інші, вигадані персонажі – старий татарин Шейхі, самоук-художник Хлебников. Майже наскрізним рефреном проходить у творі ідея «сердитого Бога», сердитого, власне, для Шевченка, бо ж сам поет кількаразово мовить, що Бог неприхильний до нього нібито через різні Тарасові гріхи і «гріхи» – життєві, творчі, зокрема й інтимно-душевні:

Лазаревський: Невже Тарас Григорович влюбився?

Шевченко: Але ж «тепер я турок, не козак»...

Хоча... Невже теля я в Бога з'їв –

Сердитий не дозволить закохатись?
[Братан, 1997, с. 13].

Із цих реплік, власне, розпочата у творі сюжетна лінія взаємин Шевченка й Забаржади, вони «вже» закохані, для Тараса вона – «Мабуть, дарунок долі./ Сказав би: Забаржада – це жада,/ Та, може, скорше марево, омана...». У короткому монолозі Шевченко виповідає про своє знайомство з юною татаркою-сиротою («Вразила душу тим, що сирота...»), особливе ставлення до неї – «Алмаз мій добрий, чистий – Забаржада...»

У Братановому творі любовні стосунки Шевченка й дівчини-татарки наражаються на перешкоду, про яку не мовлено в інших творах: Забаржада сповідує іслам, а Шевченко – християнин, тож одновірці дівчини з осудом поставилися до її стосунків з Тарасом («Бо де ж таке це видано: солдата/ Татарочка милує, сирота...»). Колізія загострюється ще й тим, що поважний старий татарин Шейхі, кохану дівчину якого колись збезчестив російський офіцер, і Тараса спочатку сприймає схожим на того давнього офіцера-гвалтівника. Схожі дорікання Шевченкові, котрий малює портрет губернаторши, висловлює генерал Обручов...

Обручов: А ти, видать, запеклий жонолюб.

Шевченко: Не тямлю навіть, що це означає.

Обручов: Розкажуй!.. Чи, гадаєш, я не знаю,
Що ти татарку спокусив.

Шевченко: Неправда,

Я не спокусник! Вигадка лукава,

Хтось хоче опаскудити мене,

Уже й до вас намова докотилась...

[Братан, 1997, с. 25].

Утім, усі ці хмарні колізії над стосунками Тараса й Забаржади, за сюжетом, долаються щирими почуттями й діями їх обох, бо дівчина постає достатньо рішучою («Я не піду від тебе, Тарасе...»), а Шевченко зі свого боку клопочеться за юну татарку, щиро вболіває за неї...

Шевченко: ...За що страждати мусить Забаржада?..

... Це, либонь, за мене

Її карає сила неземна...

... Нехай уже на мене Бог сердитий,

А чим вона Аллаху не вгодила?

Бог інший, але правда ж то одна...

[Братан, 1997, с. 22].

Зрештою, і брати по вірі, а потім і Шейхі збагнули щирість і благородство Шевченкової душі, його шанобливе ставлення до Забаржади, відповідні почуття й емоції дівчини. Вона сама заявляє Тарасові, лікуючи його застуду зіллям:

... Маю зілля –

Дали брати. Вони не злі на тебе –

Прощення попросила я в Аллаха...

[Братан, 1997, с. 30].

Зі сторінок драматичної повісті-поєми М. Братана інтимні взаємини Шевченка й Забаржади постають зворушливо чистими, емоційно стриманими, особливо від Тараса, глибоко шанобливими, такими, що називати їх тільки коханням, – то наче збіднювати, спрощувати їх. Принаймні такі відчуття з'являються від читання тексту твору й відповідних домислових операцій у ньому. Можливо, такі відчуття виникають і від того, що М. Братан творить ще одну сюжетну колізію, котра особливо увиразнює інтимно-любовний дискурс у драмі. Мовимо про інтерпретацію відомого історичного факту в житті Шевченка на засланні, коли він, уболюючи за свого друга Карла Герна, викрив любовні інтрижки Гернової дружини Софії з прапорщиком Ісаєвим. Останній показаний у творі цинічним і мстивим ловеласом, він і Шевченка звинувачує («Грішний сам:/ Наївну татарчанку затенетив...»), а почувши від Софії Герн рядки з «Гайдамаків» про любовну зустріч Яреми й Оксани, мовить: «Святий, а, бач, описує злягання...». Письменник виписує доволі виразну й відверту любовно-еротичну сцену побачення Ісаєва з коханкою, котра, тобто сцена, й постає в драматичній повісті-поємі смисловим етичним контрастом до взаємин Шевченка й Забаржади.

Завершальна частина сюжету написана з дотриманням реальної хроніки тодішнього Шевченкового життя: мстивий донос на нього від Ісаєва, покарання й переведення до Новопетрівського укріплення, в жорстокіші умови. Цей достеменний хронікальний каркас М. Братан охудожнює низкою різномістових епізодів, але майже кожен із них більшою чи меншою мірою дотичний до стосунків поета і юної татарської дівчини, а ще – до наскрізної ідеї «сердитого Бога». Остання ремарка твору –

«Шевченко обіймає друзів. Цілує руку Забаржаді...» (Братан, 1997, с. 50).

Висновки. Отже, якщо в документально-спогадових джерелах зберігся тільки один короткий рядок Ф. Лазаревського та ще хіба Шевченків вірш «І станом гнучим, і красою...», котрий нібито написаний поетом під вражен-

нями від Забаржаді, то в літературній шевченкіані ця інтимна сторінка його життя знайшла значно ширше і, як розуміємо, урізноманітнене відображення. Природно, що майже все те відображення домислене письменниками з різною мірою художнього втілення. Нових штрихів здобув і літературний образ Тараса Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

- Братан М.** Сердитий Бог : Драматична повість. *Степ*. 1997. №7. С. 6–50.
- Вадецький Б.** Акын Терези. Шевченко в ссылке : Роман. Москва : ГИХЛ, 1961. 304 с.
- Іваненко О.** Тарасові шляхи: Роман. Київ : «Веселка», 1982. 743 с.
- Ковтун Ю.** Кохані жінки Шевченка : Тарасові музи. Київ : Вид-во «Україна», 2004. 207 с.
- Козак М.** Дано любить, терпіть, страждать...: Драма особистого життя Тараса Шевченка. Луцьк : Вид-во «Волинська книга», 2007. 100 с.
- Кониський О. Я.** Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. Київ : ТОВ «Кліо», 2014. 672 с.
- Наумова А., Реп'ях С.** Жінки в житті Тараса Шевченка. – Київ : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2014. С. 119–152.
- Реп'ях С.** Марево (Т. Г. Шевченко і жінки). *Станіслав Реп'ях. Тарасові сліди: Есе*. Чернігів: Ред.-вид. обл. управління по пресі. 1993. С. 77–135.
- Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка. Київ: Дніпро, 1982. 547 с.
- Т. Г. Шевченко. Біографія / За ред. Є. П. Кирилюка. Київ : Наукова думка, 1984. 560 с.
- Тулуб З.** В степу безкраїм за Уралом : Роман. Київ : Дніпро, 1984. 509 с.
- Цвід А.** І темні ночі... І ласки дівочі: Роман-перформанс у картинах та етюдах. Кохані жінки Тараса Шевченка. Трилогія. Книга друга. Київ : ТОВ «Видавництво «Прометей», 2017. 368 с.
- Шагинян М.** Тарас Шевченко. Москва : ОГІЗ, 1946. 360 с.
- Шевченківська енциклопедія : в 6 т. Т. 2: Г-З / НАН України, редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ, 2012. 760 с.
- Шевченко Т.** Кобзар. Київ : «Радянська школа», 1987. 608 с.

REFERENCES

- Bratan, M.** (1997). *Serdytyi Boh: Dramatychna povist* [Angry God: A Dramatic Novel]. *Step – Steppe*, 7, 6–50 [in Ukrainian].
- Vadetskyi, B.** (1961). *Akyn Terezi. Shevchenko v ssylke* [Akyn of Teresa. Shevchenko in exile]. Moscow: GIKhL [in Russian].
- Ivanenko, O.** (1982). *Tarasovi shliakhy* [Ways of Taras]. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
- Kovtun, Yu.** (2004). *Kokhani zhinky Shevchenka: Tarasovi muzy* [Shevchenko's beloved women: Muses of Taras]. Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].
- Kozak, M.** (2007). *Dano liubyt, terpit, strazhdad...: Drama osobystoho zhyttia Tarasa Shevchenka* [To love, to be patient, to suffer is given: Drama of Taras Shevchenko's personal life]. Lutsk: Volynska knyha [in Ukrainian].
- Konyskyi, O.** (2014). *Taras Shevchenko-Hrushivskiy: khronika yoho zhyttia* [Taras Shevchenko-Hrushivsky: chronicle of his life]. Kyiv: TOV «Klio» [in Ukrainian].
- Naumova A., & Repiakh S.** (2014). *Zhinky v zhytti Tarasa Shevchenka* [Women in Taras Shevchenko's life]. In *Taras Shevchenko u pryvatnomu zhytti: zbirnyk statei – Taras Shevchenko in his private life: a collection of articles*, (pp. 119–152). Kyiv: Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Repiakh, S.** (1993). *Marevo (T. H. Shevchenko i zhinky)* [Mirage (Taras Shevchenko and women)]. In S. Repiakh. *Tarasovi slidy – Traces of Taras*, (pp. 77–135). Chernihiv: Red.-vyd. obl. upravlinnia po presi [in Ukrainian].
- Borodina, V., & Pavliuk, M.** (Ed.) (1982). *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories about Taras Shevchenko]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Kyryliuka, Ye.** (Ed.) (1984). *T. H. Shevchenko. Biohrafiiia* [T. G. Shevchenko. Biography]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

- Tulub, Z.** (1984). *V stepu bezkrais za Uralom [In the vast steppes beyond Ural]*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Tsvyd, A.** (2017). *I temni nochi... I lasky divochi [And Dark Nights... And Maiden Caress]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Prometei» [in Ukrainian].
- Shahynian, M.** (1964) *Taras Shevchenko [Taras Shevchenko]*. Moscow: OGIZ [in Russian].
- Zhulynskyi, M.** (Ed.) (2013) *Shevchenkivska entsyklopediia [Shevchenko encyclopedia]* (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
- Shevchenko, T.** (1987). *Kobzar [Kobzar]*. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].